

הצטרפות הכינוי אל צירופי סמיכות בלשון התנאים*

1. פרשת השימוש במלת "של" לצורך נטיית השם בלשון חז"ל זכתה לתיאור ולמיון בספרו של סגל בוז הלשון:¹

הכינוי של בא גם תמור שם-עצם גם תמור שם תואר[...]² תמור תואר ביחד עם שם העצם ובהוראת כינוי סופי:³ כמו הפרח שלה, אהלות יא, ת. הכינוי שלה הוא מעיקרו אמרת הצירוף (=אשר הוא לה), ולפיכך הוא בא בלא הא-הידיעה, אבל למעשה הוא משמש כעין תואר של השם הפרח. שימוש זה הוא מרובה³ במשנית, אבל על פי הכלל הוא בא רק באופנים אלו: [...]

מכאן ואילך מתפרטים אותם "אופנים"; וכאן אנו מבקשים לעיין עיון מדוקדק באופן הראשון המובא שם. אולם לפני כן נעיר לניסוחו של סגל, "שימוש זה הוא מרובה במשנית". בדיקתנו בספרות התנאים כולה (משנה, תוספתא ומדרשי ההלכה) מעלה, שהמבנה הפרוד אינו מופיע בה אלא כ-300 פעמים בלבד (לעומת אלפים רבים של המבנה בכינוי חבור).⁴

* מאמר זה הוא פרק מדיון כולל בפרשת הכינוי החבור לשם, שנערך במסגרת עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, הנכתבת באוניברסיטת תל-אביב בהדרכת פרופ' א' טל. מראי המקומות לספרות התנאים ניתנים במאמר זה כמקובל בספרות המקצועית. למובאות ממדרשי ההלכה ניתנו מראי מקומות גם לפי מספרי העמודים במהדורות המתוקנות כדלהלן: מכילתא דר' ישמעאל - מהדורת הורוביץ-רבין, מהדורה שנייה, ירושלים תש"ל; ספרא - מהדורת א"ה ווייס, וינה תרכ"ב (בסוגריים צוין גם מס' העמוד במהדורת הצילום של כ"י רומי, אסמאני 66 [=כ"ד]), מהדורת א"א פינקלשטיין, ניו-יורק תשי"ז; ספרי במדבר וספרי זוטא מהדורת ח"ש הורוביץ, לייפציג תרע"ז; ספרי דברים - מהדורת א"א פינקלשטיין, ניו-יורק תשכ"ט (=ברלין ת"ש).

1 מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, ירושלים תרצ"ו, עמ' 48, סעיף 75.
2 בדילוג כאן דוגמאות נוספות שאינן לענייננו.
3 ההדגשה שלי.

4 אין אנו נזקקים כאן לסטטיסטיקה מפורטת. כל המצוי אצל ספרות חז"ל חש, שהמבנה החבור הוא השולט. די לציין, לשם הדגמה בלבד, שהיחס בין המבנה החבור למבנה הפרוד בשלושת הפרקים הראשונים של המשנה הוא 17:10; [ואפשר שבדברי סגל כאן יש שגגה שנפלה בעיבודו של הספר; במהדורה האנגלית של חיבורו, שיצאה לאור אחת-עשרה שנים קודם למהדורה העברית, המשפט המדבר על ריבוי התופעה אינו מופיע כלל, והדברים שם מכוונים יותר. ראה: מ.ה. סגל, *A Grammar of Mishnaic Hebrew*, Oxford 1927, p. 199, §407; תודתי לפרופ' ל' חירון, שהפגני לנוסח שבמהדורה האנגלית.]

"האופן הראשון" שהביא סגל למבנה הפרוד מתואר כדלהלן:⁵

כשהשם הקנוי הוא בטוי מורכב וקבוע שאי אפשר להפריד את שני חלקיו כדי לנטות את השם ולחבר לו כינוי סופי, כמו: מעשר-שני שלהם, מעשר שני ג, ו: בית קיבול שלה, עדויות ג, ה; חצר-כבד שלו, חולין ב, ז; לא-הודע שלהן, כריתות א, ב; סימני טהרה שלהם, ספרא (הוצ' ווייס) ג, ע"א [...]

עיון בדוגמאותיו של סגל מראה, שהובאו כאן בכפיפה אחת צירופים שאינם ממין אחד, שהצד השווה שבהם הוא שהם "ביטויים מורכבים וקבועים", כהגדרתו, אלא שספק בענייניו אם זהו המניע הנועל את הדלת בפני הכינוי החבור. נראים הדברים, שיש מקום להבחין בין צירופים שהם צירופי סמיכות ("בית קיבול שלו") לצירופי שם ותואר ("מעשר שני שלו"); ואף אז, יש מקום לשאול אם הצירוף גורם, או שיש כאן גורמים נוספים. כך, למשל, "צירוף" כמו "לא-הודע" בוודאי אינו מונע את הכינוי החבור בשל היותו "ביטוי מורכב וקבוע", אלא בשל היותו מונח טכני שביסודו אין הוא שם כלל, וממילא אין הוא נתון לנטייה, ותדע, שהרי לצדו אנו מוצאים: "הודע שלו" (ספרא, שם) – ואין כאן "ביטוי מורכב" כלל. מסוגי הצירופים השונים אנו מבקשים להציג כאן את צירופי הסמיכות באשר לדרך הצטרפות הכינוי אליהם.

2. במאמרו "שימושם של כינויי קניין חבורים ופרודים בלשון ימינו", בסעיף שכותרתו "הסמיכות", ע' אורנן כתב כדלהלן:

כידוע כינוי הקניין של הסמיכות יכול להצטרף אך אל הסומך, אולם יש שהצטרפות זו היא מן הנמנע, בין משום [...] בין משום שהיא עלולה לעורר רושם מוטעה, כאילו הכינוי נסב רק אל הסומך, כלומר, כאילו תחילה צורף הכינוי אל הסומך, ורק אח"כ צורף אליהם כאחד הנסמך (לפי תורת סדר ההצטרפויות – immediate constituents theory). מכאן נטייתם של המשתמשים בלשון לצרף אל סמיכויות כינוי פרוד דווקא, ולהטעים ע"י כך שתחילה מצטרפים הסומך והנסמך, ורק אח"כ, אל הצירוף כולו, נוסף הכינוי...⁶

בהמשך הולך אורנן ומפרט תוך הדגמה את סוגי צירופי הסמיכות הבאים בלשון ימינו בכינוי פרוד. כיוון שאין עיוננו עוסק ברובד זה של הלשון, אין אנו נכנסים לדון

5 סגל, שם (לעיל, הערה 1), סי' א1.

6 דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות, ב, ירושלים תשכ"ט, עמ' 121. המאמר כולו שימש אחר-כך יסוד לתיאורו של אורנן בספרו המשפט הפשוט, ירושלים תשל"ט, עמ' 67 ואילך. יצוין, שבהוכיחו את המצוי בעניין זה בלשון חז"ל קיבל אורנן את דבריו של סגל כנתינתם, בלא כל פקפוק (ראה למשל: דברי הקונגרס, עמ' 117, הערה 2; המשפט הפשוט, עמ' 67, הערה 8).

בהם, אולם צריכים אנו לומר, שעיון בלשון התנאים אינו מאשר את מה שתיאר אורנן בדרך של תיאור בלשני כללי כ"נטייתם של המשתמשים בלשון לצרף אל סמיכויות כינוי פרוד דווקא".

מתברר שהכינוי הבא עם צירופי סמיכות בלשון התנאים הוא כינוי חבור. אין צריך לומר שכך הוא באשר לצירופי סמיכות שאינם צירופים כבולים (כגון אבדת אביו, אבדת רבו, מציאת אשתו, שדה חברו, תלמיד תלמידך – ורבים אחרים, שבהם המרכיבים המיידיים הם: שם + [שם + כינוי]); אלא, כך הם פני הדברים גם באשר לצירופים הכבולים, ולא כפי שעולה מתיאורו של סגל, שם. והרי דוגמאות לצירופים כבולים בכינוי חבור:

יכול כשם שיצא מבית דינך זכאי, כך יצא מבית דיני ... (מכילתא דר"י, דכספא כ, עמ' 328); תחבו מתוך פיו עד בית נקובתו ונותן את כרעיו ואת בני מעיו לתוכו (פסחים ז, א); שכך רושמים על קרשי המשכן לידע אי זה הוא בן זוגו (שבת יב, א); זה גובה שטר חובו וזה גובה שטר חובו (כתובות יג, ט); היו ממושכנים... לבעל חובו (פאה ה, ח); העדים שאמרו כתב ידינו הוא זה (כתובות ב, ג); ועוד שם); כתב בכתב ידו ואין עליו עדים (יבמות ג, ח); הנוגע בזובו שלזב וברוקו ובשכבת זרעו ובמימי רגליו... (זבים ה, ז); כלי עצו ובגדיו ומתכתו... (ספרא עג ע"א [שב]); על מה חסה התורה, על כלי חרסו ועל פיו (ספרא, שם); נתנה על מצחו או על פס ידו (מגילה ד, ח).

כל אלו, כאמור, דוגמאות הן, ויש עוד רבות כמותן. כשאנו בודקים מה מצוי בידינו מצירופי סמיכות במבנה פרוד, מסתבר לנו שמבנה זה מתייחד בעיקר לאותם צירופים שהם מונחים טכניים. ואלו הם:

2.1 אלפיים אמה

"בא לאותו מקום מחלק את כולה וחוצה לה אלפים אמה, אימתי בזמן שהיה בתוך אלפים אמה שלו, לא היה בתוך אלפים אמה, אין לו אלא אלפים אמה בלבד"

7 צירוף זה שאל מן הארמית. בארמית המקראית: "פס ידא" (דניאל ה, ה); "פס די ידא" (שם ה, כד). נראה שבמקורו אינו צירוף כבול. השווה הסמיכות המפורקת בדניאל, שם, וכן בסורית, שבה מחובר "פסת" עם "ידא" ועם "רגלא": "לפסת רגלה" (=לכף רגלה, פשיטתא לבראשית ה, ט); "פסא דאידוהי" (=כפות ידיו, פשיטתא לשמואל א ה, ד); וראה *Lezicon Syriacum* ערך "פסתא", עמ' 580. אשר לעברית, אפשר שבה הוא נתפס כבר כצירוף כבול. אמנם נמצא בבראשית רבה עה, יב (תיאודור-אלבק, עמ' 931): "מתרפס ברצי כסף" – מתיר את הפס מתרצה בכסף. ויש בהופעת "פס" לבדה כדי ללמד, לכאורה, כי "פס יד" אינו צירוף כבול, אלא שבמדרש זה לשון "פס" מכורת הדרשה הוא בא, שהרי נדרש שם "מתרפס" כנוטריקון: "מתיר את הפס". (והשווה אותה דרשה באותו עניין ביומא פז ע"א: "אם ממון יש בידך התר לו פסת יד"; וראה הערות תיאודור בבראשית רבה שם.)

(תוספתא עירובין ג, טו). צירוף זה של צמידות הוא, והוא מונח טכני בהלכות עירובין, כידוע.

2.2 בית אב

"כל שמכיר את משמרתו ואת בית אב שלו" (תוספתא תענית ב, ב). דיון בצירוף זה ראה להלן.

2.3 גיד הנשה

"ירך שבישלה בגיד הנשה שלה..." (תוספתא חולין ז, ו). בדברי חז"ל אין "גיד הנשה" אלא מונח טכני הלכתי.⁸ ונראים הדברים שכבר במקרא הוא במעמד זה; ודוק, שבסיפור מעשה ההיאבקות (בראשית לא, כו) לא נזכר אלא "כף ירכו", ורק בפסוק המדבר על האיסור הנובע מן המעשה נאמר "על כן לא יאכלו בני ישראל את גיד הנשה..." (שם, שם, לב).⁹

2.4 יום המשתה

"יחיד – אפילו יום המשתה שלו... אסור" (תוספתא עבודה זרה א, ד). "יום המשתה" כאן הוא יום החתונה,¹⁰ והוא מימי אידיהן של עכו"ם, בדומה ל"יום הלידה" ול"יום המיתה" שנמנו במשנה עבודה זרה א, ג.

2.5 כיסא הכבוד

"נשבע הקב"ה בכסא הכבוד שלו..." (2x) (מכילתא דר"י, עמלק ב; עמ' 186, 187). "כיסא הכבוד" הוא "כס יי", האמור בפסוק הנדרש כאן "כי יד על כס יי" (שמות יז, טז). ודוק, שבמכילתא שם נמצא בסמוך ממש: לכשישב הקב"ה על כסא מלכותו.¹¹

הצירוף "כיסא (ה)כבוד" מצוי כבר במקרא, אלא ששם אין הוא משמש לעניין אחד בלבד אלא כפשוטו, כסמל למלכות וגדולה (ראה: שמואל א ב, ח; ישעיהו כב, כג); וגם ככסאו של הקב"ה (ירמיהו ד, כא; ובכינוי חבור: אל תנבל כסא כבודך¹²). ראוי לציין עוד, שבכתב-יד מינכן למכילתא הגרסה היא "בכסא כבודו שלו". והכינוי "שלו" הוא, אם כן, אמפאטי. אם אין גרסה זו אשגרה מ"כסא מלכותו" דלעיל, כי אז אין לפנינו צירוף בכינוי פרוד כלל.

8 ואין ספק שהוא צירוף סמיכות; ראה במילונים למקרא, וכן סה"ש לריב"ג, סוף שורש "נשה".

9 על זמנו ומקומו של פסוק זה כבר עמדו חז"ל; ראה חולין ז, ו, ובפירושו המשניות לרמב"ם שם.

10 דבר זה מתבאר גם מן הדיון בבבלי עבודה זרה יד ע"א (וראה: רש"י, שם, ד"ה בסוויג).

11 כבמקרא (אסתר א, ב; ה, א).

12 וכן בלשון התפילה: "ואין שחיה לפני כסא כבודך" שבברכת "זכרונות" ממוסף לראש השנה

(ונמצאת לשון זו גם במדרש תהלים קלז [מהדורת בובר, רסג ע"ב]).

2.6–2.7 מלוקת מצווה / סולת מצווה

מה (לא¹³) היתיר מלוקת מצווה שלישראל שהרי היתיר סולת מצווה שלהם, נתיר מלוקת מצווה שלכהנים שהרי אסר סולת מצווה שלהם, הואיל ואסר סולת מצווה שלהם נוסר מלוקת מצווה שלהם? תל לו לאהרן ולבניו... (ספרא י ע"ג [מג.]).

"מלוקת מצווה" ו"סולת מצווה" נראים כמונחים טכניים בדיני הקרבנות. "מלוקת מצווה" – כל קרבן מן העוף (שהרי מצוותו במליקה דווקא); "סולת מצווה" – סולת המוקרבת כקרבן מנחה (להבדיל מסולת סתם, של חולין).

אך נראים הדברים שלפנינו גרירה שמתוך ההקבלה:

מלוקת מצווה שלישראל – סולת מצווה שלהם

מלוקת מצווה שלכהנים – סולת מצווה שלהם

[על הנטייה במבנה הפרוד כתוצאה של גרירה, הקבלה וכיו"ב אנו עומדים בהמשך עיוננו בסוגיה כולה, ואין כאן מקומו.¹⁴]

2.8 מעשר לוויים

"אין לי אלא מעשר לויים שנוטלין מאחרים מישראל, מניין את מרבה מעשר לויים שלהם, ת"ל מעשר מן המעשר" (ספרי זוטא יח, כו; עמ' 298). "מעשר לוויים" – מעשר שהלוויים מפרישים מתבואת עצמם והוא נשאר אצלם, אלא שחייבים להפריש ממנו תרומת מעשר.

2.9 מצוות עשה

"נמצאת מצוות עשה שלהם מן הכתוב..." (ספרא מח ע"ב [רן]; ספרי דברים, פסקה קא; עמ' 161). "מצוות עשה שלהם" – של בהמות טמאות האסורות באכילה שלא נזכרו במפורש בתורה, ואיסור אכילתן נובע ממצוות "עשה" "אותה תאכלו" ("אותה" באכילה, ואין בהמה טמאה באכילה).

מונח טכני זה אף אינו פתוח כלל להצטרפות כינוי חבור, שהרי מבחינה מופולוגית מרכיבו השני הוא צורת פועל, שלצורך המונח ניתן לה מעמד של שם (סומך).

13 כר, בשיבוש, בכ"ר. פינקלשטיין הגיה: "מה לי"; ראה: א"א פינקלשטיין, ספרא דבי רב, ניו-יורק תשמ"ג, ב, עמ' 77, שורה 21, וחילופי גרסאות בכרך ג, עמ' 139, ואולי צ"ל: "מה לו", שהוא לשון מצוי בספרא, וסופר כ"ר החליף "לו" ב"לא", כדרכו במקומות אחרים.

14 נראה לנו להעדיף את ההסבר הנסמך על הגרירה, שכן יש מקום לפקפק אם לפנינו צירופים שנתעלו בכבילותם לדרגת מונחים טכניים. ומצינו בספרא צירופים נוספים מן הסוג הזה, ובכינוי חבור: קרבן חובתו (וכה ע"ב [קיב]); קרבן נדבתו (שם); מנחת נדבתו (שם [קיד]).

2.10 סימני טהרה

"שיכול אין לי אלא המעלה סימני טהרה שלו ליבשה" (ספרא נ ע"א [ריא]).
 "סימני טהרה" מונח טכני הוא בהלכות מאכלות אסורות: אותם סימנים שנאמרו בתורה לגבי בעלי חיים המותרים באכילה (בעניינינו כאן – דגים). ותדע שמונח זה טכני הוא לחלוטין, שהרי מלת "טהרה" שבו מצומצמת במשמעה לעניין בעלי-החיים שהתורה מכנתם "טהורים"¹⁵. אין מונח זה משמש כלל בהלכות טומאה וטהרה.

2.11 עשירית האיפה

(א) "והיתה לכהן כמנחה" – שתהא עבודת מנחה לכהן [=שלכהן] שלו, או אינו אומר אילא להתיר עשירית האפה שלכהן, מה אני מקיים "וכל מנחת כהן כליל תהיה לא תאכל" – מנחת נדבתו, אבל "עשירית האפה של א" [=שלו] תאכל, תל לו והיתה לכהן כמנחה", הרי הוא לו כמנחת נדבתו, מה מנחת נדבתו אינה נאכלת אף עשירית האפה שלו לא תאכל (ספרא כה ע"ב [קיג-קיד]).

(ב) כשהכהן מתקרב מתחילה לעבודה מביא עשירית האפה שלו¹⁶... אחד כהן גדול אחד כהן הדיוט שעבדו עד שלא יביאו עשירית האיפה שלהן¹⁶ עבודתן כשירה (ספרא לא ע"ב [קלז]).

(ג) אחד כהן גדול ואחד כהן הדיוט שעבדו עד שלא הביאו עשירית האיפה שלהן¹⁷ עבודתן כשירה (תוספתא חגיגה ב, ט).

"עשירית האיפה" משמש לפנינו כמונח טכני, שפירושו מנחה הבאה כחובה (כגון מנחת חוטא [מובאה א] או מנחת חינוך [מובאות ב-ג]), להבדיל ממנחת נדבה (ראה ויקרא ה, יא-ג).¹⁸

2.12 שגגת המעשה

"מתוך שיצאת עבודה זרה לידון בעצמה יכול יהו חייבין על שגגת המעשה שלה?..."
 (ספרא יט ע"א [פא]). "שגגת המעשה" הוא מונח טכני הלכתי במקביל ל"העלם דבר", ושניהם אמורים לעניין קרבנות חטאת שמתחייבים בית-דין או הכוהן המשיח על שגגתם.¹⁹

אולם נראה שהכינוי החבור (בנידון שלפנינו – כינוי הנסתר) נמנע כאן גם מצדדים אחרים:

15 ואת חילופם בשם "טמאים" (ראה, למשל: ויקרא יא, ג; דברים יד, יט-כ; בראשית ז, ב).

16 במהדורת ווייס: "משלו".

17 כך בכ"י וינה. בכ"י ארפורט חסר "שלהן" (ראה ח"ג במהדורת ליברמן).

18 כל מנחות החובה שיעורן עשירית האיפה דווקא (חוץ מלחם הפנים), ואילו מנחות נדבה אין להן שיעור למעלה, ובלבד שלא יפחות מעשרון (ראה: רמב"ם, הלכות מעשה הקרבנות, פ"ב ה"ה).

19 ראה גם במשנה, הוריות ב, ג.

(א) מצד השם "מעשה" גופו. שם זה שמגזרת ל"י אין כתיבו משתנה בהצטרף אליו כינוי הנסתר (היינו: "מַעֲשֶׂה"/"מַעֲשֶׂה"), ואם משתנה הוא בשיטת הכתיב המלא ומיתוספת בו יוד ("מעשיה"), הריהו מזדהה עם צורת הריבוי בכינוי הנסתר.²⁰

(ב) מצד המשמע של "שלה" כאן. כל עצמו של כינוי "שלה" כאן נושא משמעות השונה ממשמעות של שייכות וקניין. פירוש "שלה" כאן הוא "בעניינה", וזהו פירושו של המשפט: מתוך שיצא דין עבודה זרה לידון בתורה לעצמו, יכול יהו חייבים על שגגת המעשה שאירע בעניינה?²¹

2.13 שומרת יבם

"המקנא לארוסתו ולשומרת יבם שלו" (תוספתא סוטה ה, א; ועוד שם בסמוך). שומרת יבם היא מי שנפלה לייבום לפני קטן, והיא ממתנת לו שיגדל וייבמנה או יחלוץ. הצירוף הוא מונח טכני בהלכות אישות. (כשם שמלות "יבם" ו"יבמה" עצמן הן בלשון חז"ל מונחים טכניים המשמשים רק בהלכות אישות ואין להן שימוש חופשי במשמע "אחי הבעל" וכיו"ב – שלא כמקרא [השווה, למשל, רות א, טו].²²)

ועוד, בצירוף זה הכינוי החבור מנוע לחלוטין, ואין "שומרת יבמו" אפשרי כלל, שהרי המקנא הוא ה"יבם" עצמו! כאן יש אפוא הכרח לשמור על הבלטת המרכיבים המידיים: [שומרת + יבם] + שלו.

2.14 שירי הדם

"קיר ששירי הדם שלו מיתמצא אל היסוד" (ספרא כד ע"ד [ק"ב]). "שירי הדם" הוא מונח טכני הלכתי, ותן דעתך שלפנינו בגרסת כ"ד הוא נתפס לשון יחיד: "מיתמצא". בכתב-יד אחרים ובדפוסים הגרסה היא "מתמצים".²²

בנוסף לצירופים שפורטו עד הנה – שהם, כאמור, מונחים טכניים – יש להעיר על צירוף נוסף השייך לענייננו רק לכאורה: "חומר בנבלה שאין במי חטאת... חומר

20 ונמצאו שמות נוספים מגזרת ל"י שבאים במבנה פרוד וכגון: עלה שלה עגול – תוספתא סוכה ב, ז, וקיבצנום במדור לעצמם (לא במאמר זה).

21 לסוג משמעות זה אנו מייחדים מקום נפרד. ושייך לזה גם "מצוות עשה שלהם", שנידון לעיל (מס' 9).

22 ואמנם נמצא פעם אחת בספרות התנאים "יבם" שלא לעניין הלכות אישות: "באותו היום [=יום חנוכת המשכן] ראתה אלישבע בת עמינדב ארבע שמחות ואבל אחד, ראתה יבמה מלך, אחיה נשיא, בעלה כהן גדול שני בניה סגני כהונה, ואבל אחד על שני בניה" (ספרי זוטא ז, יז; עמ' 252; וכך הוא גם בילקוט שמעוני במדבר, רמז תשי"ג; שהש"ר ג, י; בבלי זבחים קב ע"א; סדר עולם רבה פ"ד). העובדה, שאין שימוש זה מצוי בלשון התנאים אלא פעם אחת, ובספרי זוטא ובקטע מדרשי, מדברת בעד עצמה.

22א ראה: פינקלשטיין ולעיל, הערה 13, כרך ג', עמ' 269, חילופי גרסאות לשורה 35.

בנבלה שמי חטאת שלהן טהורה מטומאתן ומטהרין את הטמאים, ואין מטמאין בצירופן, מה שאין כן בנבלה... (תוספתא כלים ב"ק א, ב).
 כך הנוסח במהדורת צוקרמנדל (עמ' 569), ולכאורה לפנינו "מי חטאת שלהן", הראוי להצטרף לשאר המונחים הטכניים הבאים במבנה פרוד; אלא שכל המעיין בהלכה זו רואה, שאין לנוסח זה שום משמעות כלל ואין הוא אלא שיבוש בעלמא, וצ"ל: "שמי חטאת, יש להן טהרה מטומאתן..."²³

3. צירופי סמיכות כבולים שאינם מונחים טכניים

כאמור לעיל, נטייתם של צירופי סמיכות כבולים היא כרגיל בכינוי חבור. צירופים כבולים שאינם מונחים טכניים הבאים בנטייה במבנה פרוד, מעטים הם מאוד. מצאתי כמותם שישה בלבד:

3.1 חצר הכבד

"מי שנשכו כלב שוטה אין מאכילין אותו מחצר הכבד שלו" (יומא ח, ו); "אפילו שחטה שיאכל הנכרי מחצר הכבד שלה – פטולה" (תולין ב, ז). "חצר הכבד", הוא הקרוי בתורה "יותרת הכבד" ובמשנה גם "אצבע הכבד", הוא צירוף ארמי במקורו.²⁴ אפשר שעובדה זו היא שמירתו בצורתו ומנעה ממנו את הכינוי החבור.

3.2 כלי לבן

"של בית רבן גמליאל היו מוליכין כלי לבן שלהם לכובס נכרי שלשה ימים קודם לשבת" (תוספתא שבת א, כב). הכינוי החבור נמנע כאן מצד שם התואר המועצם ל בן, וזה דרכם של שמות התואר, שאין הם באים בכינוי חבור.

3.3 כיסא סמוכות

הקישע יוצא בקב שלו... סמוכות שלו טמאים מדרס, יוצאים בהן בשבת ונכנסים בהן בעזרה. כסא סמוכות שלו טמאים מדרס אין יוצאין בהן בשבת ואין נכנסין בהן לעזרה ... (שבת ו, ח).²⁵

23 ואכן, כך הגיה הגר"א (בדפוס וילנה, אות ג – גרסת הדפוס שם משובשת בשיבוש נוסף); וכך היא גם גרסת הר"ש בפירושו למשנה כלים א, ד (ראה: ש' ליברמן, תוספת ראשונים, ג, ירושלים תרצ"ט, עמ' 1, ד"ה שמי חטאת); וכן הוא בכ"י וינה (על פי הקונקורדנציה שבמפעל המילון ההיסטורי באקדמיה ללשון העברית).

24 על משמעותו וגורונו ראה: י"ב אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, ירושלים תשי"ז, עמ' 236; וראה גם: ש' שרביט, "בעקבות המבואות" לי"ב אפשטיין, ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, ב, רמת-גן תשל"ד, עמ' 114.

25 הובא כאן על פי הנוסח בכ"י פארמה. בכ"י ק יש דילוג בשל הדומות והוספה בגיליון.

הנוסח בדפוסים: "כסא וסמוכות"²⁶ אך בכתב-היד הטובים ובמקומות אחרים "כסא סמוכות"; זהו צירוף סמיכות,²⁷ ומשמעו כיסא נמוך שעושיין לקיטע שאינו יכול לילך על ארכובותיו, והוא דוחף את עצמו בעזרת ידיו וקצת בעזרת שוקיו, ומשום כך עושים לשוקיו סמוכות של עץ או של עור.²⁸ צירוף זה בא במבנה פרוד לא מצד הצירוף כי אם מצד המלה "סמוכות", המופיעה באותה משנה אף היא במבנה פרוד: "סמוכות שלו"; ומבנה זה נובע ממשמעותה המושאלת של המלה (למלים אלו יוחד בעבודתנו מקום בפני עצמו [לא כאן]).

3.4 כתב היכר יד

משלו משל... למה הדבר דומה למלך בשר ודם שקידש את האשה, הלה מביא את הלבילר ואת הדיו ואת הקלמוס... ; קלקילה – היא מביאה את הכל, דייה שיתן לה המלך כתב היכר יד שלו (תוספתא בבא קמא ז, ד).

"כתב היכר יד" = חתימה. אפשר שהמבנה הפרוד נובע כאן מן העובדה, שהצירוף הכבול הוא בעל שלושה איברים, ובמקרה זה נוצר הצורך להבלטת המרכיבים המיידיים: [כתב + היכר + יד] + שלו. הצירוף כתב-יד במשמע של חתימה נמצא במשנה בכינוי חבור (כתובות ב, ג-ד).²⁹

3.5 מי האף / מימי האף

"כיוו וניעו ורירו ומי האף שלו [של הזב] – הרי הן כרוקו" (תוספתא זבים ה, ב); "אין לי אלא רוקו, כיוו וניעו ורירו ומימי האף שלו מניין? ..." (ספרא עו ע"ד [שכ]). אינני יודע מדוע בא "מי האף" במבנה פרוד. לעומתו נמצא באותה הלכה בתוספתא: "דמעו עיניו", "מימי רגליו".³⁰

3.6 מתן דמים

"חטאת הציבור ויחיד כיצד סדר מתן דמים שלהם" (תוספתא זבים ו, י); "עולה ותמורת עולה וזבחי שלמי ציבור... כיצד סדר מתן דמים שלהם" (שם, ו, יב). אפשר, שהמבנה

26 וכך הביאו סגל בסעיף הנדון (סעיף 75, ס"ק זב) במסגרת "כשהשם הקנוי הוא כפול". ולא היא.

27 ראה: י"ג אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה², ירושלים תשכ"ד, ב, עמ' 1101, ומה שהביא שם מן הערוך (בשם גאון).

28 ראה: פירושו של אלבק למשנתנו, וראה גם: פירש"י למשנה בדף ס ע"א, ד"ה כסא וד"ה סמוכות.

29 ותן דעתך, משל זה שהובא כאן נמצא גם בדברים רבה ג, טז, והוא שם מעובד כלשהו: "אמר לו המלך, ומה אתה מבקש, שאחרצה לה? הבא הנייר והלבילר משלך והרי כתב יד י".

30 ד"ר מ' מישור העירני לייחוד נוסף שבצירוף זה, במלת "אף" עצמה. זו נתחלפה בלשון חז"ל, כידוע, במלת "חוטם", ולא נשתיירה בלשון חז"ל אלא בצירוף זה: "מימי האף". (ואכן במדרש תנחומא [חוקת, א] נמצא כבר: "מי חוטם"). אפשר שזהו זה גורם.

הפרוד נובע כאן מן הרצון המודגש לשמר את מרכיבי הצירוף "סדר מתן דמים"; ועוד אפשר, שמבנה הייחוד הוא הגורם להופעת הכינוי המוסב ("שלהם") במודגש. במקום אחר מצינו "מתן דם" בכינוי חבור: "בכור ומעשר שנתערבו זה בזה... שניהם יאכלו כאחד מפני שמתן דמן שוה" (תוספתא פסחים ט, י); ונמצא צירוף זה גם כמה פעמים בספרא (יה, ג-ד). אף קרוב צירוף זה להיות מונח טכני הלכתי – נתינת דמי הקרבנות על קרבנות המזבח.

4. צירופי סמיכות שאינם כבולים הנוטים במבנה פרוד

נמצאו רק ארבעה צירופים כאלו, והם מסתברים ממקומם:

4.1 מעשה הכשרות

"בכשרות" – במעשי הכשרות³¹ שלהם" (מכילתא דר"י; פסחא, טז, עמ' 62). לפנינו דרשת המלה "כֹּשְׁרוֹת" שבפסוק "מוציא אסירים בכשרות" (תהלים סח, ל), הנדרש, כידוע, על יציאת מצרים. בכלל הדרשות על פסוק זה באה גם דרשתו של רבי נתן, המפרש: "בכשרות" – בזכות מעשיהם הכשרים של ישראל ("האסירים"). שמירת מלת "הכשרות" בצורתה הגרודה היא אפוא מכורח הדרשה, המבקשת ליצור את הזיקה בינה ובין "בכשרות".

4.2 עפר מתכות

"עפר הבית" – ולא עפר מתכות שלו" (ספרא עד ע"ב [שט]). אף כאן המבנה הפרוד נובע מכורח הדרשה המנגידה את "עפר מתכות" עם "עפר הבית", האמור בכתוב (ויקרא יד, מה).³² על מקרים אלו, שבהם בא המבנה הפרוד (ולאו דווקא בצירופים) מכורח הדרשה, אנו עומדים במקום אחר.

4.3 צחצוח זין (חרבות)

"ועליון יתן קולו" – כנגד צחצוח זין³³ שלהם" (מכילתא דר"י, ויהי, כ; עמ' 95). המבנה הפרוד נובע כאן מסגנון המדרש כולו. יש כאן רשימה ארוכה של הקבלה מדרשית לנאמר בתהלים יח, יב-יג, וכולה באותה משקל ובאותו קצב: "עביו" – כנגד תורמיות שלהם, 'ברד' – כנגד בלסטראות שלהם" וכו'.

31 בכ"י אוקספורד Or. 24: "במעשה הכשרות".

32 ושם דיוקים נוספים באותו עניין: "אבניו – ולא אבני העליה, עזיו – ולא עזי העליה, עפר הבית – ולא עפר העליה".

33 כן הנוסח בכ"י אוקספורד Or. 24: במהדרת הורוביץ-רבין: צחצוח חרבות.

4.4 ראשי המדנין

"מחצלת מאימתי מקבלת טומאה משיחסם ויקנב. ר' יהודה אומר משיקשור ראשי המדנין שלה"³⁴ (תוספתא כלים ב"מ ז, יא). "ראשי המדנין" = ראשי המְעַדְנִים (כלים כ, ז), והם הקשרים שקושרים בראשי קני המחצלת למנוע את פירוקה (ראה רע"ב במשנה שם). גראה ששני גורמים למבנה הפרוד כאן:

(א) הרצון לשמר את הצירוף "ראשי המ[ע]דנין" כצורתו בהלכה המקורית, שהוא נזכר בה (משנה שם).³⁵ (מקרים כאלו נידונים לעצמם בעבודתנו.)

(ב) הבלטת הכינוי "שלה" כחוזר למעלה אל "מחצלת", שהיא נושא הדיון, ושהועמדה בראשו כ"כותרת". (אף מקרים אלו מצויים בלשון התנאים, והם נידונים בעבודתנו בסעיף מיוחד.)

5. צירופי "בית"

כקבוצה לעצמה ריכזנו כאן את צירופי הסמיכות שנסמכם הוא "בית". בקבוצה זו אתה מוצא את כל סוגי הצירופים שמנינו לעיל (צירופים כבולים ושאינם כבולים, ואף מונח טכני אחד).

הצירופים שאינם כבולים באים בכינוי חבור:³⁶ "בית חמיו" (בבא בתרא ט, ה); "בית אביה" (שם; פסחים ה, א); "בית בעלה" (בשני המקומות); ועוד... בכל אלו המרכיבים המיידיים הם הסומך וכינויו ("חמיו", "אביה" וכד'), ואליהם מצטרף המרכיב הנוסף, היינו הנסמך: בית + [חמי + 1].

אולם גם הצירופים הכבולים³⁷ באים בכינוי חבור, כגון:

... וכל משפחת בית אביה (סוטה א, ד); מפני שבית חמיו באין אצלו לשבת שנייה (תוספתא בבא מציעא ה, כח) [ותן דעתך להתאם: "באין"]; עד שיעשה לבית ברו כפיפס (בבא מציעא י, ד); הרגל שלימין בשמאלו ובית עורו לחוץ (תמיד ד, ג); קורדום שניטל עושפו טמא מפני בית ביקועו (כלים יג, ג); ניקב הלב לבית חללו (חולין ג, א); תוחבו מתוך פיו עד בית נקובתו (פסחים ז, א).

34 כך בכ"י וינה. בדפוס וילנה ליתא "שלה", ובמהדורת צוקרמנדל בשיבוש: "משיקשה ראשי המדנין שלא". וראה עוד: ש' ליברמן, תוספת ראשונים, ג, ירושלים תרצ"ט, עמ' 58.

35 וכך גם בבבלי סוכה יג ע"ב: "א"ר אבא, הני צריפי דאורבני, כיון שהותרו [כך אל נכון בכ"י מינכן; בדפוס וילנה: "שהותרה"] ראשי מעדנים שלהן כשרין".

36 בצירופים אלו "בית" הוא, כמובן, כפשוטו.

37 בכל אלו "בית" במשמעות מושאלת: משפחה; מקום (על "בית" כמציין מקום ראה: א' בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים, ב, תל אביב תשל"א, עמ' 444).

וכן: "בית שלוחו" (יומא ד, ב); "בית שחיתתו" (=צווארו; יומא ד, ב); "בית טביחתה" (ביצה ג, ג); "בית מליקתו" (זבחים ב, ה); "בית צביעתו"³⁸ (כלים כה, ח); ועוד...

אלא שנמצאו מעט צירופים כבולים במבנה פרוד, שבעה במספר, ואלו הם:

במשנה -

(3-1) הקלע של בית קיבוץ ל שקלה³⁹ אריג - טמאה, ושלעור - ר' דוסא בן ארכינס מטהר וחכמי מטמים; ניפסק בית אצבע שלה - טהורה, ובית הפקוע שלה - טמאה (עדויות ג, ה).
 (2א) מגופת החבית המחולחלת ואינה נשמטת, ר' יהודה או' מצלת וחכמי אומ' אינה מצלת. היה בית אצבע שלה [=של המגופה] שוקע⁴⁰ בתוכה [=בתוך החבית], השרץ בתוכה [=בתוך בית האצבע] - החבית טמאה... (כלים י, ג).

בתוספתא -

(4) ואיזהו מזרח קיסרי מכנגד טטרפלון שלה ועד כנגד בית הגת שלה (אהלות יח, יג).

(5) כל שמכיר את משמרתו ואת בית אב שלו והוא מבתי אבות קבועין אינו אסור [=בשתיית יין] אלא אותו היום בלבד. כל שמכיר את משמרתו ואין מכיר את בית אב שלו... כל שאין מכיר לא את משמרתו ולא את בית אב שלו... (תעניות ב, ב).⁴¹

(6) מעיין של בני העיר... בית השלחים שלהם ובהמת אחרים - בית השלחים שלהן קודמת לבהמת אחרים (בבא מציעא יא, לז).

במדרשי ההלכה -

(7) משל למלך שגזר על בנו שלא יכנס לבית לינה שלו, נכנס לפתח פלטורין שלו - משכו ודבר עמו, נכנס לפתח טרקלין שלו - משכו ודבר עמו,

38 בית הצביעה = מקום שאוחז באצבעו (ראה רע"ב על אתר, וראה גם: ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה לחגיגה, עמ' 131; וכן " ברנדי, כלי החרס בספרות התלמוד, ירושלים תשי"ג, עמ' עט, והערות 22-23). והמקביל לו בתוספתא כלים ב"ב ג, יא: מקום אחיות; וראה בהערה הקודמת.
 39 כך בכ"ק ועוד. בדפוסים: "שבית קיבול שלה ארוג" ("שלבית" בכ"ק בשתי תיבות בשתי שיטין, והניקוד מחרון).

40 כך גרסת הסיפור בכ"ק, ויד אחרת תיקנה ל"שוקע", וניכר שיד זו באה אחרי המנקד (הראשון) שכן התיי המחוקה מסומנת בסימן הרפה ואף הצירה בעין נראה כמתוקן (מפתח). (ואולי המנקד הוא שתיקן לאחר שחזר בו מניקודו הראשון). מכל מקום, "בית אצבע" נתפס כאן בלשון נקבה גם בהמשך המשנה - "השרץ בתוכה"; ואפשר שהלשון נגדרה כאן אחר מינה של "אצבע".

41 הובא על פי מהדורת ליברמן (=כ"י וינה). במהדורת צוקרמנדל (על פי כ"י ארפורט) הנוסח משובש בדילוג בשל הדומות.

כיוון שבא ליכנס לקיטון אמר לו מיכן ואילך אתה אסור (ספרי דברים, פסקא כט; עמ' 48).

אלו הם, כאמור, כל הצירופים שנשמכם "בית" הבאים בנטייה במבנה פרוד, ונראה שכל אחד מהם ניתן להסבר, אם מצד עצמו אם מצד מקומו:

מן הצירוף "בית השלחים" (מס' 6) נמנע הכינוי החבור לא מצד הצירוף כי אם מצד המלה "שלחים" שבו. מלה זו היא מן המלים בלשון חז"ל שאין להן נטייה.⁴²

בצירופים שבמשנה עדויות ג, ה (מס' 1-3 לעיל) אפשר שנקטה המשנה את המבנה הפרוד כדי לשמר את שמות חלקי הקלע השונים כהווייתם, מתוך שדיניהם חלוקים זה מזה. טיבה של לשון ההלכה (שנשנתה על-פה) שתנוסח במקצב, שמתוכו יזכור השונה את לימודו, ובנידון שלפנינו יזכור, שבדין הקלע יש ליתן את הדעת לחלקיה השונים: (א) בית הקיבול; (ב) בית האצבע; (ג) בית הפקוע. אף בכלים י, ג (מס' 2א) יש בכינוי הפרוד כדי להחזיר את השונה אל נושא הדין: מגופת החבית.⁴³

"בית לינה שלו" שבספרי דברים (מס' 7) נראה כנגרר משכניו שלאחריו, שהם מלים יווניות: "פלטורין שלו", "טריקלין שלו". ותן דעתך, שאין "בית לינה" כאן אלא תרגום של "קיטון" (*koutōn*) הנזכר בהמשך בסיפור המעשה.⁴⁴ הצירוף "בית לינה" אינו נמצא במקור אחר בכל ספרות התנאים. אף "בית הגת שלה" (מס' 4) נראה כגרידה מן "טטרפלוך שלה", והם שני מבנים ידועים בקיסרי.

המאלף ביותר הוא הצירוף "בית אב שלו" שבנידונו (מס' 5), והוא מלמד על הכלל כולו. "בית-אב" זה הריהו מונח טכני המשמש בסדרי העבודה בבית-המקדש. בכך שונה הוא מן הצירוף הכבול "בית אב" במשמע של "משפחה" (היינו שלא כמונח טכני), הבא, כפי שראינו לעיל, בכינוי חבור: "וכל משפחת בית אביה" (סוטה א, ד); ואין צריך לומר שהוא שונה מן הצירוף שאיננו כבול, היינו בית + [אבי + ה] (פסחים ח, א).

6. באמצעות הצירוף "בית אב" יכולים אנו להדגים את סיכומו של דבר, ואם תמצא לומר, נמצא הצירוף "בית אב" בית אב לכל הסוגיה כולה:

42 ונמצא "שלחים" לעצמו בלא "בית" (בכורות ו, ג). אכן במקרא נמצא בנטייה "שלחך" (שיר השירים ד, יג), אולם זיהויו עם "שלחים" של חז"ל מוטל בספק (ראה: רש"י לשה"ש, שם, וכנגדו ראב"ע, שם; וראה גם: דברי א' קמינקא בפירושו לשה"ש, במקרא מפורש מהדורת א' כהנא).

43 ומצינו את המבנה הפרוד במקרים כאלו (ולאו דווקא בצירופי סמיכות) גם במקומות אחרים, כגון: "כל הפרצופות טמאין ופרצוף הדקה טהור. מנעל שלו של מתכת - הרי זה טמא טמא מת" (תוספתא כלים ב"מ א, י).

44 ראה גם: הערת פינקלשטיין במהדורתו שם, עמ' 48, שורה 3.

1. הכינוי המתחבר אל צירוף הסמיכות הוא כינוי חבור, בין שהצירוף אינו כבול בין שהוא כבול. כגון:
- (א) צירוף שאינו כבול – "הלכה [האשה] רגל הראשון לעשות בבית אביה, שחט עליה [אביה] את הפסח, שחט עליה בעלה – תאכל ממקום שהיא רוצה" (פסחים ת, א). הרי "בית אביה" כפשוטו: בית + [אבי + ה].
- (ב) צירוף כבול – "ואומרין לפניך דברין שאינה כדיי לשומען היא וכל משפחת בית אביה" (סוטה א, ד). הרי "בית אביה" = משפחתה (הקרובה, המצומצמת) = [בית + אב] + י.ה.⁴⁵
2. הכינוי המצטרף אל צירוף הסמיכות יבוא במבנה פרוד, באמצעות "של", כאשר צירוף הסמיכות משמש כמונח טכני: "כל שמכיר את משמרתו ואת בית אב שלו" (תוספתא תעניות ב, ב). הרי "בית-אב" = יחידת עבודה בבית-המקדש (שנקבעה לפי משפחות).⁴⁶
- זהו כללו של דבר, וחריגיו המעטים מתפרשים כל אחד במקומו.

45 דומה לצירוף "בית אביה" הצירוף "בית חמיו", כפי שעולה מן הדוגמאות שהבאנו במובלע לעיל: כצירוף שאינו כבול – בית + [חמי + ו]; "השולח סיבלונות לבית חמיו" (בבא בתרא ט, ה); הלכה מקבר בעלה לבית אביה או שחזרה לבית חמיה (כתובות ט, ו).

כצירוף כבול – [בית + חם] + יו:

"מפני שביית חמיו באין אצלו [=אצל החתן] לשבת שנייה" (תוספתא בבא מציעא ח, כח).

46 וצריכים הדברים להיאמר, ש"בית אב" בכל שלוש משמעויותיו, המשתלשלות האחת מרעותה, אינו חידוש של לשון חז"ל. הסמיכות "בית אב" מצויה במקרא הן כצירוף לא כבול והן כצירוף כבול (היינו, במשמע של משפחה; בראשית מז, יב ועוד הרבה; וראה: 'ליזור, הערך "משפחה", אנציקלופדיה מקראית, ה, עמ' 582-583). את הורתו של המונח הטכני לעניין עבודת המקדש אפשר לראות בדברי הימים א כד, ד. יש להצטרף על שבקונקורדנציה החדשה לתנ"ך שבעריכת א' אבן שושן הובאו ב"מפתח הצירופים" שבראש ערך "בית" כל צירופי הסמיכות של "בית" עם "אב", גם אלו שאינם כבולים, בלא שתיעשה הבחנה ביניהם (צוין שם, למשל, מס' 436, שהוא "היש בית אביך מקום לנו ללין", בראשית כד, כג).